

Тасжурекова Ж.Т¹, Оспанова А.С²

¹ «Арнайы және инклюзивтік білім беруді дамытудың ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» РММ

² Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТЫ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ШАРТТАРЫ

Аңдатпа.

Ғылыми мақалада авторлар бала тілінің қалыпты дамуына әсер ететін әлеуметтік шарттарды ашып көрсетті. Заманауи сипатқа ие түрлі гаджеттердің танымалдылығының артуы, медиа – өнімдерінің ықпалының басымдылығы, психикалық депривация мәселесі, «балалар билингвизмінің» көбею сияқты бірқатар шарттардың баланың сөйлеу тілі дамуына кедергі келтіретіндігі айтылды. Сондай-ақ ана тілі жүйесінің қалыптасуы сауатты тілдік орта құрудың негізі ретінде қарастырылды.

Соңғы жылдарда сөйлеу тілінің дамуына ата-аналар шағымының көбеюі мен тілдің коммуникативтік құрал ретінде қолдану аясының төмендеуі себептері анықталып мақалада ашылды.

Түйін сөздер: медиа өнімдері, гаджетке тәуелділік, ақпараттық қауіпсіздік, психикалық депривация, ақпараттық орта, балалар билингвизмі, алғышарттар, ана тілі.

Тасжурекова Ж.Т¹, Оспанова А.С²

¹ РГУ «Национальный научно-практический центр
Развития специального и инклюзивного образования»

² Казахский национальный женский педагогический университет

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ НОРМАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ РЕЧИ

Аннотация

В научной статье авторы раскрыли социальные условия, влияющие на нормальное развитие языка ребенка. Было отмечено, что ряд условий, таких как рост популярности различных гаджетов, носящих современный характер, преобладание влияния медиа – продуктов, проблема психической депривации, воспроизводство «детского билингвизма», препятствуют развитию речи ребенка. Также формирование системы родного языка рассматривалось как основа создания грамотной языковой среды.

В последние годы выявлены и раскрыты причины увеличения родительской жалобы на развитие речи и снижения сферы применения языка как коммуникативного средства.

Ключевые слова: медиа продукты, гаджетозависимость, информационная безопасность, психическая депривация, информационная среда, детский билингвизм, предпосылки, родной язык.

SOCIAL CONDITIONS FOR NORMAL SPEECH DEVELOPMENT

Annotation

In the scientific article, the authors revealed the social conditions affecting the normal development of a child's language. It was noted that a number of conditions, such as the growing popularity of various gadgets of a modern nature, the predominance of the influence of media products, the problem of mental deprivation, the reproduction of "child bilingualism", hinder the development of a child's speech. Also, the formation of the native language system was considered as the basis for creating a competent language environment.

In recent years, the reasons for the increase in parental complaints about the development of speech and the decrease in the scope of language as a communicative tool have been identified and disclosed.

Keywords: media products, gadget dependence, information security, mental deprivation, information environment, children's bilingualism, prerequisites, native language.

Кіріспе. Соңғы жылдары ата-аналар да, тәрбиешілер де баланың сөйлеу тілінің кешігіп дамуына көп шағымданады. Себебі балалар кеш сөйлейді, сөздік қоры аз және енжар. Олар өз ойларын білдіру үшін сөздерді тандап қолдануда қиналады, көбінесе ауызекі сөздермен алмастырады.

Мұндай өзгерістердің туындауына себептердің бірі –жана заманға сай теледидар, компьютерлік ойындар, түрлі гаджеттердің танымалдылығының артуы.

Қазіргі заманғы мектеп жасына дейінгі бала моральдық нормалар мен құндылықтарды қабылдай отырып, мультфильмдер мен жарнамалар арқылы көрсетілетін мінез-құлық үлгілерін игереді, бұл өз кезегінде баланың жеке басына, тілдік нормаларының қалыптастыруына әсер етеді.

Сонымен, мектеп жасына дейінгі балалар анимациялық және жарнамалық кейіпкерлердің сөйлеу сипаттамаларын белсенді түрде қайталайды, жарнамалық хабарламалардың стилін игереді.

Баланың медиа – өнімдермен толық қанды қамтамасыз етілуі ондағы кейіпкерлердің мінез-құлық және сөйлеу модельдерін айнытпай «көшіруі» көбінесе виртуалды әлемнің нақты бейнесін өзгертуге ықпал етеді, бұл бір жағынан фрагменттік ойлаудың қалыптасуына әкеледі, ал екінші жағынан әлеуметтену процестерінің қалыптасуына жол бермейді. Мұндай факторлар мектеп жасына дейінгі балалардың қоғамға белсенді енуіне және олардың өнімді коммуникативті модельдерді игеруіне кедергі келтіреді және қоғамдағы әлеуметтік бейімделуінің табиғи бағытын бұзады[1].

Қазіргі уақытта Республикамызда мектепке қабылданатын балалардың шамамен 60%-да сөйлеу тілінің әр түрлі бұзылыстары кездеседі. Мұның себептерінің бірі-гаджеттерді ерте жаста, яғни бір жарым жастан бастап, кейде одан да ертерек белсенді пайдалануы. Бала экранның алдында қозғалыссыз, көз алмай сол әлемге еңгендей болып, көп уақытын бөледі. Мұндай жағдайлар баланың денсаулығына кері әсер ететіні сөзсіз. Яғни таным процестері өз уақытында дамымайды, көру, есту қабілеті нашарлайды.

Баланың сөйлеу тілі ойлау процесімен тығыз байланысты және ол қоршаған ортада ересектермен қарым-қатынасы арқылы дамиды. [2].

Алайда, «гаджетке тәуелділік» баланың жан-жақты дамуына, өзі-өзіне қызмет ету дағдысының қалыптасуына жеке тұлға ретінде дамуына зиян.

Бұқаралық ақпарат құралдарын қолданудағы балалардың ересектермен «теңдігі» оларды тәуелсіз өмір сүруге қабілеттілігін төмендетеді, сонымен бірге олардың балалық шақтарының маңыздылығын жояды, болашақ өмірге еркін қадамдар жасауға кедергі келтіреді.

Қазіргі қоғамдағы «ақпараттық орта» баланы дамытудың негізгі ресурстарының бірі болғандықтан бұқаралық ақпарат құралдары балалардың әлеуметтенуінің маңызды факторы. Ал, «ақпараттық қауіпсіздікті» қамтамасыз ету мәселесі барынша мұқият назар аударуды талап етеді.

Балалар аудиториясы үшін бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық-психологиялық қауіпсіздігінің критерийі оның жеке және психикалық дамуына оңтайлы психологиялық жағдай жасау болып табылады.

Біздің байқауымызша, қазақ балаларының басым көпшілігі қазіргі таңда орыс, ағылшын тіліндегі теле бағдарламаларға қызығушылығы артуда. Сондықтан баланың күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде орыс, ағылшынша сөздерді тез меңгеріп, ана тілін меңгеру қабілетінің төмендеуіне әкеп соғуда. Осындай жағдайлар балаларға арналған қазақ тілді «Балапан» телеарнасындағы көрсетілім бағдарламаларының және баспадан жарық көретін ерте және мектепке дейінгі балаларға арналған көркем шығармалардың сапасына аса көңіл бөлуді талап етеді.

Зерттеу әдістері және талдау. Қазіргі таңда орыс тілі мүлдем қолданылмайтын қазақ тілді отбасында балалар өз ана тілінде емес, орыс тілінде сөйлесу жағдайлары қазіргі уақытта өте көп кездеседі. Неліктен? Себебі ерте жастан балаға гаджетке тәуелді болуға жағдай тудырады. Бала ата – әжелерімен, отбасы мүшелерімен сөйлесуден гөрі виртуалды тілдік ортаны таңдайды, ата-аналары осы олқылықты тыюды қолға алып амал-тәсілдерін қарастырмайды. Сондықтан біз өз ана тілімізді сақтап қалғымыз келсе, бірінші кезекте оны виртуалды кеңістікте, яғни балалардың ойын-сауық контентін дұрыс қалыптастыру мен пайдалану жолдарына көңіл аудару қажет. Өйткені, ана тіліне тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ата-баба мұрасы, рухани, мәдени құндылығымыз ретінде құрметпен қарауымыз керек. [3].

Соңғы жылдары балалардың психикалық депривация мәселесі зерттеушілердің назарын аударуда. Депривация дегеніміз - негізгі қажеттіліктерді (эмоционалды және сенсорлық) қанағаттандырудың жеткіліксіздігі. Танымдық және әлеуметтік депривация баланың сөйлеу тілінің дамуына айтарлықтай әсер ететіні анықталған.

Сөйлеу тілі қалыпты дамуы үшін қарым-қатынастың рөлі зор, сондай-ақ эмоционалды жағымды жағдайда өтуі тиіс. Қоршаған ортада аталмыш жағдайлар кең көлемде орын алатын болса, баланың емін-еркін сөйлеуіне, орынды қажет жағдайда жауап беруге, дұрыс ойлануына, өз ойын ашық жеткізе білуіне итермелейді.

Бала үшін тек қана дыбыстарды радио, смартфон, теледидар арқылы естуі жеткіліксіз. Балаға жас кезеңінен ересектермен үнемі тығыз қарым- қатынас қажет. Тілді дамытудың маңызды ынталандырушы құрал – ересектермен қарым-қатынас түрлерін өзгертілуі. Сондай-ақ, өмірінің бірінші жылына тән эмоционалды қарым-қатынасты біртіндеп, 2-3 жасында заттық-әрекеттік қарым-қатынасқа ауыстыру сөйлеу тілінің дамуына тікелей әсер етеді. Егер ересек адамның баламен қарым-қатынас сипатында бұл өзгеріс болмаса, онда сөйлеу тілі дамуында артта қалушылық болуы мүмкін.

Сөйлеу тілін дамытудың алғышарты - баланың ойын іс-әрекетіне дағдыландыру өз кезегінде баланың еркін ойлануына, сөздер мағынасын игеруге және қоршаған объектілерінің бейнелерімен байланысын қалыптастыру үшін негіз бола алады.

Баланың лингвистикалық қабылдауы ерте басталып, өмірінің алғашқы жылдарында **ана тілінде** жүргізілуі керек. Тіл дамуының ерте кезеңінде екі тілдік жүйені игеру бала үшін қиыншылық тудырады. Егер нәресте ана тілінен басқа тағы бір тілді естісе, онда оның сөйлеуі баяу дамуы мүмкін.

Біздің ғылыми зерттеулер жұмысымыздың аясында билингвизм мәселесіне ерекше көңіл аударуды жөн көрдік. «Балалар билингвизмі» түсінігі – баланың бірден екі тілді

еркін меңгеруі. Жер шары халқының шамамен 40%-ы екі тілде еркін тілде сөйлейтіндер. Қазақстан - Евразиялық мемлекет болғандықтан, жағдай өзгеше. Мұнда балалар туғаннан бастап екі тілді: қазақ және орыс тілдерін естіп, меңгереді. Сарапшылар бір ауыздан билингвизмнің жағымсыз жақтарынан гөрі тиімді жақтарының көп екенін сөз етеді. Көбінесе интернационалды отбасылардан шыққан балалар екі тілді болады. Бұл басқа елге қоныс аударған отбасыларда да кездеседі. Сонымен қатар, жаһандану мен цифрландыру баланы басқа тілдерді еркін үйренуіне итермелейді.

Лингвистер билингвизмнің екі түрін анықтайды: теңдестірілген және теңгерімсіз. Бірінші нұсқада адамның санасында екі тіл бірдей дамыған, ал екіншісінде бір тіл басым болады.

Билингвизмнің кемшілігі – ана тілін өз уақытында меңгермеу. Мұндай адам өзін туған этникалық ортасында «бөтен» сезінуі мүмкін, және де психикалық жайсыздық орын алады.

Билингвизмнің негізгі мәселелерінің бірі- тілі шала меңгеруі, балада тілдік жүйе толық қалыптаспайды. Қазіргі уақытта ана тілін толық меңгермеген балалар саны көп, яғни олар сөздерді қазақша немесе орысша тілде екендігін ажыратпайды.

Шет тілін оқыту баланың ана тілі толық қалыптасқаннан кейін ғана енгізілуі керек, бұл шамамен 9-12 жастан басталады. Бұл кезең «ұлттық-мәдени сәйкестіктің қалыптасуы» кезеңі деп аталады. Егер осы уақыт ішінде баланың ана тілі қалыптаспаса, онда теңгерімсіз билингвизм дамуы мүмкін, яғни басқа шет тілі ана тілінің орнын басады. Сегіз жасқа дейін бала ана тілінің барлық грамматикалық формаларын меңгеруі керек. [4].

Сондай-ақ, баланың сөйлеу тілінің қалыпты дамуын қамтамасыз ететін психикалық денсаулық көбінесе отбасы мүшелерінің қарым-қатынасына байланысты екенін атап өткен жөн:

- Ананың психологиялық жағдайының тұрақты болмауы (мазасыздық, инфантильділік, импульсивтілік, эмоционалды тұрақсыздық, депрессия т.б.);
- ана (әке) тарапынан баладан бас тарту;
- толық емес отбасы;
- отбасындағы жанжалды қатынастар, отбасы құрамындағы өзгерістер (жақын туыстарының ауруы, өмірден озуы, ажырасу және т. б.);
- екі үйде тәрбиеленуі;
- өмірлік стереотип пен тәрбие түрінің күрт өзгеруі;
- тәрбиенің жеткіліксіз түрі (гиперопека, гипоопека, ата-аналардың тәрбиелік ұстанымдарындағы сәйкессіздік т.б.).

Баланың сөйлеу тілі *қолайсыз сыртқы жағдайларға байланысты* кешігіп дамиды: эмоционалды жағымды ортаның болмауы, жанжал, баланың естіп қабылдауына кедергі жасайтын аса шулы орта оны шаршатады және басқалардың сөзін нақты қабылдауға жол бермейді.

Баланың ақыл-ойы мен сөйлеу тілінің дамуы үшін эмоционалды жайлылық сезімін қамтамасыз ету, отбасы мүшелерімен жағымды қарым-қатынас аса маңызды. Сондай-ақ отбасында *баланың сөйлеу тіліне* қойылатын *талаптарды да* білу қажет. Бұл талаптар жас ерекшелігін ескере отырып қолдануды талап етеді. Сөйлеу тілін меңгерудің бастапқы кезеңінде жасына сәйкес келмейтін өлеңдер мен әндерді жаттатып, айтылуы қиын және түсініксіз сөздерді игертіп, жүйке жүйесіне күш түсірмейтіндей жағдай болу керек. Ата-аналар тарапынан шамадан тыс тапсырмалар беруді талап ету сөйлеу тілінің физиологиялық механизміне теріс ықпалын тигізеді, нәтижесінде, бала шаршайды, сөйлеу қателері көбейіп, тіпті сөйлесуге қызығушылығын жоюы да мүмкін.

Тілі шыққан баламен қарым-қатынас кезінде оған қарапайым сұрақтар қойып, жауабын асықпай күтіп, оны тындап үнемі дұрыс жауап беру қажет.

Диалог барысында баламен бірқалыпты, анық, байсалды сөйлеуге бейімдеу керек. Сөйлесуші адамның артикуляциясы анық, дыбыстарды таза айтуы, сөйлем құрау

дағдысы қалыптасқан, баланың қабылдауына жеңіл болуын ескерген жөн. Баланың сөйлеу тілінде жылдам темпті, дыбыстарды толық айтпай «жұтып қою», сөздік қорының тез қарқынды көбеюі байқалса, оның лексикасына жаңа сөздер мен ұғымдарды және жалпы сөйлеу жүктемесін енгізуді шектейтін арнайы сөйлеу режимі қажет.

Сөйлеу тілінің дамуындағы құрдастар ықпалы зор. Құрдастары мен ересектердің қарым-қатынасын, тілдесуін салыстырғанда баланың сөйлеу тіліне қатысты оң нәтижелер көп байқалады. Құрдастарымен ойын барысында әр түрлі жағдаятқа орай бала тіл компоненттерін еркін және тез меңгереді, сөздік қоры молайып белсенді пайдаланады, байланыстырып сөйлеу тілі тез дамиды. Балалар тілінде сөз таптарының, етістіктердің, сын есімдердің, үстеулердің т.б. және олардың формаларының әртүрлілігін қолдануы байқалады. [5].

Баланың арнайы ортада тәрбиеленуі (бөбекжайлар, балабақша, дамыту орталықтары т.с.с.) сөйлеу тілінің даму процесіне оң әсер етеді:

- біріншіден, құрдастарымен үнемі байланыста болады (және бұл, жоғарыда айтылғандай, сөйлеу тілінің дамуының қажетті шарты болып табылады);

- екіншіден, тәрбиешілердің жетекшілігімен сөйлеу тілін саналы талдау дағдыларын үйренеді. Сөздік қорын дамыту, грамматикасын меңгеру, байланыстырып сөйлеуді дамыту саласындағы негізгі сөйлеу дағдыларын игереді, дыбыстық талдау жасауды үйренеді. Ары қарай оқу мен жазуды меңгеруге ықпал етеді.

Қорытынды. Осылайша, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, баланың сөйлеу тілінің дамуына әлеуметтік-психологиялық жағдайлар, тәрбиелеу ортасы: ата-аналары, құрдастары, жақын туыстарының әсері ететіндігін атап өткен жөн.

Қорыта келгенде, сөйлеу тілінің қалыпты дамуына төмендегі айқындалған әлеуметтік шарттар тікелей әсер етеді:

- медиа – өнімдермен толық қанды қамтамасыз етілуі, ақпараттық орта, балаларға арналған қазақ тілді теле бағдарламалардың сапалы болуын қамтамасыз ету;

- ерте және мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған көркем шығармалардың жас ерекшелігіне сәйкестігі мен мазмұндық және безендіру сапасына көңіл бөлуді талап ету;

- ата-аналардың баламен тығыз байланысы психологиялық депривацияны болдырмауына ықпал етеді;

- ана тілін меңгеруде билингвизмдік ортаның кері ықпалын есепке алу қажет;

- сөйлеу тілі онтогенезінің дамуында отбасылық қатынастар маңызды фактор болып саналады;

- сөйлеу тілінің дамуында құрдастары мен ересектердің қарым-қатынасын, тілдесуін салыстырғанда баланың сөйлеу тіліне қатысты оң нәтижелер көп байқалады;

- ана тілі жүйесінің қалыптасуы (сөйлеу тілінің дыбыстық мәдениеті, сөздік қоры, грамматикасы, байланыстырып сөйлеуі) сауатты тілдік орта құрудың негізі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1..Satir V. *Kak stroit' sebya i svoyu sem'yu* / V.Satir; per. s angl. E.V.Novikovej, M.A. Makarushkinoj. – M.: Pedagogika-Press, 1992. – 192 s.

2.*Mektepke dejingi mekeme qyzmetkerleri turaly nyskaulyq. Astana. RKB., 2012.*

3.*Erte zhane mektepke dejingi zhastagy balalardyñ tildik damuyn tekseru әdisteri/қыраст.: Tashchurekaova ZH.T., Sejsenova A.D., Tulebieva G.N., Ibatova G.B. – Almaty TP ҰҒҒО, 2019. – 95b.*

4.*Bilingvizm i osobennosti ovladeniya inostrannymi yazykami u detej doshkol'nogo vozrasta/ Efremenko L.V., Samedova A.I.// Pedagogika i psihologiya obrazovaniya. – 2017.*

5.*Orazbaeva F.SH. Tildik qatynas teoriyasy zhane әdistemesi. – Almaty, 2000. – 208 b.*